

В.М. РАЛО

Інститут екології Карпат НАН України
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026

ЧИ ІСНУЄ У ФЛОРИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ *RHAMNUS TINCTORIA* WALDST. ET KIT. (*RHAMNACEAE*)?

ключові слова: рідкісний вид, гібрид, флора, угруповання, місцезростання
key words: rare species, hybrid, flora, phytocoenosis, habitat

V. RALO.

WHETHER EXISTS IN THE FLORA OF NORTHWEST PODOLIAN REGION *RHAMNUS TINCTORIA* WALDST. ET KIT. (*RHAMNACEAE*)?

Institute of Ecology of the Carpathians N.A.S. of Ukraine
4 Kozelnitska str., Lviv, 79026, Ukraine

On the territory of the Verhobouz massif (Voronyaki, Gologoro-Cremenetskyi ridge, Podolian region), on the steep limestone slopes, that adjoin to the valley of the Western Bug, the row of locations species which link signs rare for Ukraine submediterranean of *Rhamnus tinctoria* Waldst. et Kit. and typical *Rhamnus cathartica* L. is exposed. Ecological peculiarities of this habitat is similar to Prydnistrovskiy location of *R. tinctoria* (sole known in Ukraine), the coenotics features of the ecotop and character of grows species indicate on it natural distribution, which, obviously, has a remaining (relict) character.

Під час флористичних досліджень лучно-степової рослинності Верховузького пасма (Гологоро-Кременецький кряж, північно-західне Поділля) нашу увагу привернули особини роду *Rhamnus* L., які за морфологічними ознаками нагадують *R. tinctoria* Waldst. et Kit. – дуже рідкісний, субсередземноморський (балканський) вид, котрий має в Україні крайню північну межу поширення. Відоме єдине його місцезростання в Чернівецькій обл., на межі з Вінницькою та Молдовою, де він росте у світлих дубових лісах і чагарникових заростях на крутих щербенистих вапнякових схилах долини Дністра [1-5].

Місцезростання виду на Верховузжі – околиці с. Грабово (урочище Щолоп), с. Хмелева (урочище Восьмаші), с. Колтів (урочище Кальварія) Золочівського р-ну Львівської обл.) – є крутими схилами південної та південно-західної експозицій з дерново-карбонатними ґрунтами. Локальні популяції переважно малочисельні й займають невеликі площі, тут присутні поодинокі субсенільні, часто трапляються генеративні, значно більша кількість імагурних та ювенільних особин, які спорадично та рідко, розсіяно, чи більш-менш компактними групами ростуть у середній і верхній частинах схилів у складі реліктових формацій *Cariceta flaccae* і *C. humilis*, як правило, серед розріджених чагарників (*Crataegus praearmata* Klok., *C. lipskyi* Klok., *Prunus stepposa* Kotov, *Rosa corymbifera* Borkh., *R. eglanteria* L., *R. tomentosa* Smith, *Swida sanguinea* (L.) Opiz, *Viburnum opulus* L.), часто під наметом *C. praearmata*, *C. lipskyi*.

Це, переважно, невисокі (до 1,5 м), рідше – вищі (до 2-3 м), вилчаторозгалужені, у більшості випадків, від самої основи, чагарники з колочкою в роз-

вилці пагонів (іноді гомолог колючки наявний у розвилці 3-го і 2-го порядків); часто від вузла відходить не 2, а 3-4 пагони-галузки, іноді тільки 1 (в останньому випадку на протилежному боці видно недорозвинений більший або менший утвір). Це, очевидно, є морфологічним пристосуванням виду до кращого використання рослиною світла. Як правило, розгалуження з 3-4 галузками бувають у нижній частині рослини, а з 1 – у верхній. Молоді видовжені гілочки, які розвиваються в пазухах верхніх (однієї або двох пар) листків, порівняно з *R. cathartica* L., тонші, більш-менш коротко опушені, дещо повислі, листки на них розміщені супротивно (це ростові пагони). На старших (дво-, багаторічних) видовжених пагонах листки розміщені пучками (по 3-7) на вкорочених бічних пагонах, які розвиваються в пазухах нижніх листків. Молоді листки частини особин опушені з обох боків і по черешку; пізніше на деяких з них опушення може частково зникнути, особливо, на верхній їхній частині. В іншій частині особин як молоді, так і літні листки майже повністю позбавлені опушення, яке зберігається лише на черешку і дуже розсіяно – по великих жилках з нижнього боку. Форма листків від яйцевидних та еліптичних до оберненояйцевидних, видовженоеліптичних і видовженооберненояйцевидних, основа їх від – клиновидної і ширококлиновидної до заокругленої (особливо в дорослих особин).

Щодо молодих особин, то ювенільні (2-5-річного віку) мають дуже опушені пагони й листки з клиновидною основою, які є видовженоеліптичними, еліптичними, видовженооберненояйцевидними або оберненояйцевидними. В іматурних особини листки дещо ширші, переважно еліптичні й широкоеліптичні, з клиновидною, ширококлиновидною та, рідше, майже заокругленою основою.

У більшості особин квіти розміщені пучками по 5-20 на вкорочених пагонах з листками. Рідше (переважно – це молоді генеративні рослини) пучки 4-10 квіткові. Плоди чорні, порівняно з плодами *R. cathartica*, пересічно, на 1 мм менші за діаметром.

На загал можна стверджувати, що чим молодша особина, тим в більшій мірі її ознаки відповідають ознакам *R. tinctoria*, і чим старшою вона стає, тим більшої редукції зазнає її опушення, змінюється форма листків, збільшується кількість квіток у суцвітті.

Отже, за морфологічними ознаками особини у виявлених локалітетах мають проміжний характер між *R. tinctoria* і *R. cathartica*. Типовими ознаками першого є пучки листків на вкорочених пагонах, вилчате розгалуження з колючкою в розвилці, форма та опушення листків і молодих пагонів у ювенільних і, меншою мірою, іматурних особин, екологічна та ценотична приуроченість. Низка ознак мають проміжний характер: кількість квіток у суцвітті, форма й опушення листків переважної більшості дорослих генеративних особин, їх консистенція (вони є цупкіші порівняно з листками *R. cathartica*, паперовидні, особливо в ювенільних особин), висота рослин, форма росту кореневої парості: в основі відмерзлих іматурних та ювенільних особин, які мали типове вилчате розгалуження з колючкою в розвилці, розвиваються молоді вегетативні пагони типу *R. cathartica*, – від центральної нерозгалуженої осі відходять супротивно розміщені гілочки. Привертає увагу той факт, що молоді особини мають типові ознаки *R. tinctoria*. Очевидно, що певну роль у вікових відмінностях в опушенні й формі галуження відіграють екологічні

умови місцезростань виду. Поселяючись на відкритих трав'яних місцях з часом значна частина рослин опиняється під більш-менш густим наметом чагарників і сосен, де ксерофітний режим значно послаблений.

Едафічні й ценотичні умови екотопів вказують на відособленість виявлених локальних популяцій від *R. cathartica* та ідентичність їх з єдиним відомим в Україні для *R. tinctoria* локалітетом у Середньому Придністров'ї. Як відзначалося вище, на Верховужжі особини виду ростуть на крутих вапнякових щебенистих схилах над невеликими річками – притоками Зхідного Бугу (частіше осушеними) серед розріджених чагарникових заростей, по-між якими трапляються поодинокі дерева *Acer pseudoplatanus* L., *Cerasus avium* (L.) Moench, *Ulmus suberosa* Moench, *U. campestris* L., молоді *Fagus sylvatica* L. та *Quercus robur* L., зрідка – *Q. petraea* (Mattuschka) Liebl. У травостої панує *Carex flacca* Schreb., рідше – *C. humilis* Leyss. Крім типових лучно-степових видів (*Carex humilis*, *C. michelii* Host., *Anthericum ramosum* L., *Brachypodium pinnatum* (L.) Beauv., *Inula ensifolia* L., *Teucrium chamaedrys* L., *Thesium linophyllum* L., *Thalictrum minus* L., *Bupleurum falcatum* L., *Medicago falcata* L., *Clematis recta* L., *Salvia pratensis* L., *S. verticillata* L., *Polygala comosa* Schkuhr, *Fragaria viridis* Duch., *Pyrethrum corymbosum* (L.) Scop., *Lembotropis nigricans* (L.) Griseb., *Asperula cynanchica* L., *Carlina intermedia* Schur, *Potentilla arenaria* Borkh., *Filipendula vulgaris* Moench, *Scabiosa ochroleuca* L., *Anemone silvestris* L., *Pimpinella saxifraga* L., *Campanula sibirica* L., *Ranunculus polyanthemus* L., *Gypsophilla fastigiata* L., *Eryngium planum* L., *Prunella grandiflora* (L.) Scholl., *Onobrychis arenaria* (Kit.) DC., *Agrimonia eupatoria* L., *Orobanche alba* Steph., *O. caryophyllacea* Smith., *O. lutea* Baumg., *Primula veris* L., *Polygonatum odoratum* (Mill.) Druce, *Rhinanthus serotinus* (Schoenh.) Oborny, *Euphorbia cyparissias* L., *Helianthemum nummularium* (L.) Mill. та ін.) у місцях поширення виявленої, очевидно гібридної, форми часто трапляються субсередземноморські, центральноевропейські, номадійські та бореальні, примезовоареальні і реліктові види (*Scabiosa columbaria* L., *Anchusa barrelieri* (All.) Vitm., *Veronica orchidea* Crantz, *Inula conyza* DC., *Teucrium montanum* L., *Thalictrum bauhinii* Crantz, *Trifolium rubens* L., *Gentianella amarella* (L.) Boern., *Juniperus communis* L., *Adonis vernalis* L., *Melittis sarmatica* Klok., *Galium exoletum* Klok. та ін.), а також низка представників родини орхідних (*Orchis militaris* L., *Platanthera chlorantha* (Cust.) Reichenb., *Cypripedium calceolus* L.).

Заслужують на увагу деякі біологічні особливості виявленої форми. Особини, які ростуть на нижній екологічній (орографічно зумовленій) межі поширення, найближче до долини річки, в суворі й малосніжні зими вимерзають, підмерзають і нижні частини деяких із них. Характер їхнього розташування (неширока смуга термофільної частини схилів) нагадує поширення в регіоні низки інших реліктових і примезовоареальних субсередземноморських видів (*Coronilla coronata* L., *Inula conyza*, *Anchusa barrelieri*, *Pulsatilla grandis* Wend., *Scabiosa columbaria*, *Staphylea pinnata* L.).

Ураховуючи вищенаведене можна дійти висновку, що виявлені локальні популяції сформовані гібридною формою, котра утворилася внаслідок схрещування *R. tinctoria* та *R. cathartica* і є природним компонентом флори Верховузького пасма; її екологічна й ценотична приуроченість, характер поширення в Україні, регіоні та в межах окремих оселищ, особливості біології вказують на

реліктову природу. Очевидно, в час існування в цьому регіоні мезоксеротермофільної рослинності палеопонтичної області, яка поєднувала у своєму складі флороценоелементи різного генезису і невід'ємною складовою якої була ціла група субсередземноморських видів, *R. tinctoria* був розповсюджений значно ширше, його ареал охоплював Подільську височину (Придністровську її частину). Формування гідридогенної форми (яка заміщує *R. tinctoria* на Поділлі) відбувалося в умовах теплішого і, ймовірно, вологішого клімату плейстоцену. Гібридна форма була значно поширенішою, порівняно з предковим балканським видом, а після неодноразових і значних пертурбацій палеокліматичної обстановки збереглася (як і значна кількість інших, реліктових і примежовоареальних видів) у специфічних едафо-мікрокліматичних умовах північно-західного Поділля у складі реліктової лісостепової рослинності.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Заверуха Б.В.** Семейство Крушиновые – *Rhamnaceae* // Определитель высших растений Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 240-241.
2. **Заверуха Б.В.** Жостір фарбувальний (*Rhamnus tinctoria* Waldst. et Kit.) // Червона книга України. Рослинний світ. – К.: Укр. енцикл, 1996. – С. 192.
3. **Заверуха Б.В., Шемшученко Ю.С., Бабенко В.І.** Рослини Червоної книги. – К.: Урожай, 1985, – 136 с.
4. **Красная** книга. Дикорастущие виды флоры СССР, нуждающиеся в охране // Под ред. А.Л. Тахтаджяна. – Л.: Наука, 1975, – 204 с.
5. **Судинні** рослини // Червона книга України. Рослинний світ. – К.: Укр. енцикл., 1996. – С. 15-454.